

Drago Roksandić

O MANJINSKOM LEGITIMITETU I LEGALITETU:

**Srbi u Hrvatskoj između
lojalnosti, neposlušnosti i
pobune 1989.-1990.**

U Jugoslaviji „poslije Tita“ – od 1980. do 1990. godine – „kriza“ je bila riječ, koja se najčešće mogla čuti i koja je kao rijetko koja druga bila podjednako zastupljena u političkom govoru na svim jezicima naroda i narodnosti. Međutim, u kolektivnom mentalitetu Jugoslavena, kriza je proizvodila vrlo različite i, redovito, proturječne učinke. Partijski monizam i sistemski dirizizam nisu bili više isti kao „s Titom“! Različita su bila i njezina značenja od republike do republike (i od pokrajine do pokrajine), od naroda do naroda (i od narodnosti do narodnosti). Na kraju, različiti su bili, od slučaja do slučaja, njezini učinci na „međunacionalne odnose“. Jugoslavenski imaginariji bivali su sve pluralniji. Problematika ljudskih, građanskih i nacionalnih prava

dobivala je smisao i značenja, koje je sve teže bilo dovesti u vezu s vrijednosnim i normativnim aspektima jugoslavenskoga socijalističkog samoupravljanja. Praktične provjere su u otvorenim kriznim situacijama obično otvarale još veće probleme ostvarivanja demokratskih prava, a naročito očitovanja građanskog nesuglasja, neposluha ili oporbe.

U hrvatskom javnom mnijenju, kasne 1980-e godine, prepoznavale su se, i do danas se tako pamte, kao doba „hrvatske šutnje“ nasuprot „događanju naroda“, karizmatском usponu „Vođe“, „antibirokratskoj revoluciji“ i drugim fenomenima srpske politike i političke kulture tog doba. Potonji su postali unutrašnja hrvatska stvar; prvo, kada su izravno počeli tangirati temelje jugoslavenske ustavnosti iz 1974. godine i, drugo, kada su se počeli očitovati preko granica SR Srbije, napose u SR Hrvatskoj, a ponajprije u Kninskoj krajini 1989. godine, u hrvatskom nacionalističkom diskursu *locus minoris*.¹ Kninska krajina, epicentar srednjovjekovnog hrvatstva, naseljena velikom većinom srpskim stanovništvom, a smještena na granici „jadranske“ i „kontinentalne“ Hrvatske, na imperijalnoj „tromeđi“, postala je u to doba svojevrsni barometar razine hrvatsko-srpskih odnosa.² Bio je to prvi u nizu apsurdnih fenomena politike hrvatsko-srpskih odnosa u Hrvatskoj, jer je u to doba više hrvatskih građana srpske nacionalnosti živjelo u Zagrebu nego u Kninu.³

U avnojskoj i zavnohovskoj Hrvatskoj sve je smjelo biti u krizi, ali ne i „bratstvo i jedinstvo Hrvata i Srba u Hrvatskoj“.⁴ Drugim riječima, kninski simptomi „događanja naroda“ 1989. godine bili su u monopartijskom poretku izazov sistemske naravi, te su pored primjerenih ideološkopolitičkih kvalifikacija uključivali i krivične posljedice.⁵

Teško je o njima govoriti kao o simptomima „građanske neposlušnosti“. Još ih je teže atribuirati ponajprije kao „militantne“.⁶ Koncept „građanske neposlušnosti“ bio je inkompatibilan s poimanjem pravne države i političke kulture u ustavnom

1 Žunec, *Goli život*, str. 257 – 264.

2 Jelić, Pogledaj svoje ruke.

3 Na području gradske zajednice općina Zagreb živjelo je 1991. godine 49.965 Srba, a u Kninu 37.888. (*Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava*)

4 Čl. 1. „Deklaracije o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske“ glasi: „Hrvatski i srpski narod u Hrvatskoj su ravnopravni.

Nacionalnim manjinama u Hrvatskoj osigurat će se sva prava na nacionalni život.“

(*Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, str. 666) Analogne formulacije u ustavima NR/SR Hrvatske mijenjale su se do 1974. godine, ali su preambule i ustavne definicije hrvatske državnosti eksplicitno iskazivale da je Hrvatska i država srpskog naroda u Hrvatskoj. Ustav SFRJ je takođe, definirajući Jugoslaviju i kao zajednicu ravnopravnih naroda i narodnosti, te kao zajednicu republika i pokrajina u sastavu Srbije, na saveznoj razini jamčio Srbima u Hrvatskoj, kao i svim drugim dijelovima naroda izvan vlastitih nacionalnih država, isti status.

5 Perić, Kninjani su vidjeli najdalje; Barić, *Srbska pobuna u Hrvatskoj*, str. 42–48.

6 Žunec, *Goli život*, str. 259. Autor govori o „elementima militantne politike“. Dosljedna primjena iste atribucije, po istim kriterijima, na sve fenomene masovne političke kulture u Hrvatskoj u proljeće 1990. godine, dakle, u legalnoj predizbornoj kampanji, imala bi dalekosežne implikacije.

poretku SFR Jugoslavije.⁷ Budući da je bio moguć samo preko granica pravnog poretka, nije ga bilo moguće niti konceptualizirati, a još manje prakticirati na način primjeren liberalnodemokratskoj političkoj kulturi. Svaki akt „građanske neposlušnosti“ dobivao je kvalifikacije i sankcije, koje su daleko prelazile granice implikacija „građanske neposlušnosti“ u liberalnim demokracijama. Međutim, sva društvena proturječja bila su ionako integrirana u dvomilijunski Savez komunista Jugoslavije, odnosno u institucije sistema na svim razinama njegova funkcioniranja. Time je potreba za „građanskom neposlušnošću“, pa čak i „disidentstvom“, kakvo su i te kako poznavale zemlje „realnog socijalizma“ bila drugačije naravi.

To znači da je u hrvatskom slučaju bilo nemoguće otvoriti, primjerice, specifično „srpsko pitanje“ izvan legalnih organa, organizacija i procedura, kao i bilo koje drugo, eventualno s hrvatskom atribucijom, ako se to oficijelno nije htjelo.⁸ Međutim, ono je unutar političkog sistema uvijek bilo na „dnevnom redu“, dakako ne kao demokratsko pitanje. Pokušaji njegova otvaranja izvan političkog sistema implicirali su političke i pravne sankcije.⁹

S druge strane, mogućnosti i načini otvaranja „srpskog pitanja“ u Hrvatskoj bili su uvjetovani postojano visokom – neovisno o oscilacijama – razinom vrjednosne identifikacije izrazite većine Srba u Hrvatskoj s „partizanskom“, zavnohovskom Hrvatskom poslije 1945. godine.¹⁰ Ipak, odnos Srba prema njihovom statusu u hrvatskom društvu bio je ponajprije u vezi s visokim razinama

7 Jedna moguća formulacija „kanonski“ prihvaćenog Rawlsova shvaćanja pojma civil disobedience u demokratskoj političkoj kulturi, u poretku vladavine prava, glasi: „What makes a breach of law an act of civil disobedience? When is civil disobedience morally justified? How should the law respond to people who engage in civil disobedience? Discussions of civil disobedience have tended to focus on the first two of these questions. On the most widely accepted account of civil disobedience, famously defended by John Rawls (1971), civil disobedience is a public, non-violent and conscientious breach of law undertaken with the aim of bringing about a change in laws or government policies. On this account, the persons who practice civil disobedience are willing to accept the legal consequences of their actions, as this shows their fidelity to the rule of law. Civil disobedience, given its place at the boundary of fidelity to law, is said to fall between legal protest, on the one hand, and conscientious refusal, revolutionary action, militant protest and organised forcible resistance, on the other hand.“ (Brownlee, *Civil Disobedience*; vidjeti, također: Brownlee, *Features of a Paradigm Case of Civil Disobedience*, str. 337–351. U jugoslavenskome socijalističkom samoupravljanju 1980-ih godina problematika „građanskog neposluha“ pravno i politički, dakle, povijesno se drugačije postavljala, što nije predmet ovog članka.

8 U tom je smislu dvojbeno je li moguće zaključiti da „pokret Srba za samoodređenje u Hrvatskoj, koji je počeo 1988. godine i koji će kasnije prerasti u oružanu pobunu, nije zapravo ni imao zasebnu ili izraženu fazu koncionalne politike.“ (Žunec, *Goli život*, str. 260)

9 Vidjeti: Roksandić, Srbi u Hrvatskoj, str. 11–20; Roksandić, *Skica za sintezu povijesnog iskustva*, str. 433–443.

10 Prema empirijskom istraživanju „Izbori u Hrvatskoj 1990.“, provedenom pisanom anketom deset dana prije prvog izbornog kruga, 82% Srba i 31% Hrvata bilo je protiv napuštanja socijalističkog atributa Hrvatske/Jugoslavije, a 69% Hrvata i 18% Srba bilo je za napuštanje socijalističkog atributa. Isto tako, 94% ispitanih Srba i 45% ispitanih Hrvata izjasnilo se za zadržavanje zvijezde na državnoj zastavi, dakle, 55% Hrvata i 6% Srba izjasnilo se za nezadržavanje. (Zakošek, *Polarizacijske strukture*, str. 171.)

socijalne, ekonomske, pa i kulturne integracije mnogobrojnih Srba u Hrvatskoj, koji su s različitim intenzitetima migrirali iz ruralnih u urbane ambijente poslije 1945. godine. Godine 1981. Srbi su činili 11,5% stanovništva Hrvatske, a 1984. godine 17,7% političkih rukovodilaca su bili Srbi, 12,5% privrednih rukovodilaca, te 11,9% pripadnika „sistemske inteligencije“, ali i 18,4% NKV radnika, 13,7% KV i VKV radnika, 7,5% stručnjaka te 5,8% obrtnika i 11,2% seljaka (Vjeran Katunarić).¹¹ Razine integracije očito su bile različite, ali prosjeke nisu „preskakali“ samo politički rukovodioci nego, još više, i NKV radnici. Dakle, „srpske privilegije“ bile su različite naravi. Seoski svijet razmjerno su podjednako činili i Hrvati i Srbi, ali je Srba-seljaka bilo razmjerno više u nerazvijenim dijelovima Hrvatske, nego Hrvata-seljaka.¹² U tom je smislu neodrživo, što je bitno, govoriti o bilo kakvoj segregacijskoj oficijelnoj politici u NR/SR Hrvatskoj od 1945. do izbora 1990. godine. Naprotiv, kada se imaju na umu tragični učinci ustaškog genocida u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, koji je razmjerno najjače bio pogodio gradske radne, poduzetničke i intelektualne slojeve, dosegnuta razina socijalne integracije Srba u Hrvatskoj 1984. godine indicira što je sve trebalo učiniti, te koliki se napor morao uložiti, da bi se u tome uspjelo.

Fenomeni „građanske neposlušnosti“ mogli su biti individualni i marginalni, te nakon 1948.–1952. godine limitirani na tradicionalnu kulturnu agendu (ponajprije jezik, pismo i književnost).¹³ „Sankcionirani“ ili nezadovoljnici obično su odlazili iz Hrvatske u Srbiju ili drugdje, od 1960-ih preko granica Jugoslavije.¹⁴

Od 1987. do 1989. godine činilo se da „antibirokratska revolucija“, „događanja naroda“, „mitinzi istine“ itd. neće doprijeti do Srba u Hrvatskoj. Čak ni zbivanja u Kninskoj krajini 1989. godine, medijski snažno podržavana iz Beograda, nisu imala vidljivoga značajnijeg učinka među Srbima u drugim dijelovima Hrvatske. Vrijednosne i političke orijentacije velike većine Srba u Hrvatskoj nisu

11 Roksandić, Srbi u Hrvatskoj, str. 157.

12 U kojim su dijelovima Hrvatske, s druge strane, postojali nužni preduvjeti za reaktiviranje „srpskog pitanja“ nasuprot oficijelnoj nacionalnoj politici mogla bi otkriti komparativnohistorijska studija obnove Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“ 1969.–1971. godine i konstituiranja Srpske demokratske stranke 1990. godine.

13 Roksandić, O Vladanu Desnici, str. 255–282.

14 Čak i da su htjeli ostati u Hrvatskoj, ne odustajući od javnog zastupanja svojih stajališta, to ne bi bilo moguće jer u razdoblju od 1971. do 1989. godine u Hrvatskoj, s izuzetkom Srpske pravoslavne crkve, nije bilo institucije ili asocijacije sa srpskom atribucijom. Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“ obnovilo je svoju djelatnost nakon službene dozvole u jesen 1989. godine, dakle, u vrijeme kada je u Hrvatskoj već bilo jasno da će biti neizbježno ući u procese demokratske tranzicije. Vidjeti: Krušelj, Uskrnsnuće Prosvjete, str. 44 – 45. Bilo je to zakašnjenje s dalekosežnim posljedicama, o čemu je jedan od najumnijih hrvatskih funkcionera srpske nacionalnosti, Čedo Grbić, otvoreno govorio u kolovozu 1989. godine: „Već dugo vremena imam dojam da u Hrvatskoj ne postoji aktivna politika prema Srbima u Hrvatskoj, da velikodušno taj prostor prepuštamo drugima – u prvom redu (P) pravoslavnoj crkvi, a onda i nekim snagama izvan Hrvatske.“ (Maloča, Grbić, U čemu griješi Hrvatska, str. 13-15). Vidjeti, također: Jajčinović, Zajednička kupka, str. 20-21.

se promijenile ni nakon legalizacije višestranačja u Hrvatskoj u siječnju 1990. godine.¹⁵ Neuspješan je bio pokušaj Srpske demokratske stranke, utemeljene 17. veljače 1990. godine, dakle, više od mjesec dana nakon legalizacije višestranačja u SR Hrvatskoj, da u travanjskim i svibanjskim izborima za višestranački hrvatski Sabor dobije veći broj zastupničkih mjesta, odnosno, da mobilizira birače srpske nacionalnosti, koji su, dakako, kao i svi drugi, masovno bili uznemireni razmjerima krize hrvatskog, srpskog i jugoslavenskog društva.¹⁶

Neovisno o tome što se u siječnju 1990. godine, dakle, prije legalizacije višestranačja u Hrvatskoj, bio raspao Savez komunista Jugoslavije na svome XIV. kongresu (20–22. I. 1990.) i to upravo zbog otpora delegacija Saveza komunista Hrvatske i Slovenije politici delegacije Saveza komunista Srbije u pitanju gospodarske blokade Slovenije, velika većina članova Saveza komunista Hrvatske srpske nacionalnosti ostala je u njegovu članstvu nakon legalizacije višestranačja.¹⁷ Većina studija o „srpskoj pobuni u Hrvatskoj 1990.–1995. godine“ marginalizira tu neobično važnu činjenicu.¹⁸ Neovisno o raslojavanjima među članstvom SKH–SDP uoči, za vrijeme i neposredno poslije višestranačkih izbora u Hrvatskoj, pored ostalog i u nacionalnim kontekstima, izjašnjanje za SKH–SDP značilo je za Srbe u Hrvatskoj, u to doba, načelno izjašnjanje za zavnohovsku Hrvatsku unutar avnojske Jugoslavije, ali na način, koji je suštinski bio oprečan onome, koji je zagovarala Jugoslavenska samostalna demokratska stranka, koju se već tada neupitno doživljavalo kao hrvatsku ispostavu „antibirokratske revolucije“. U konačnici je izjašnjanje za SKH–SDP ipak bilo izjašnjanje za višestranačku, demokratsku Hrvatsku i Jugoslaviju sa socijalističkim programom. Bio je to „logičan“ izbor za socijalno, ekonomski i kulturno integriranu etnodemografsku manjinsku zajednicu u hrvatskom društvu. Bio je to i izraz svijesti da će se u višestranačju možda morati i „građanskom neposlušnošću“ i na različite druge

15 Višestranačje je legalizirano saborskim usvajanjem Odluke da se pristupi promjeni Ustava Socijalističke Republike Hrvatske i Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana.

16 „Prva stranka koja će okupiti političare i aktiviste koji će sudjelovati u pobuni jest Jugoslavenska samostalna demokratska stranka (JSDS), osnovana u Vojniću 11. II. 1990. godine. Predsjednik joj je bio Mile Dakić, a stranka će ubrzo nestati s političke scene, ne nadržavajući okvire općine.“ (Radulović, *Sudbina Krajine*, str. 15; Žunec, *Goli život*, str. 261) Vidjeti: Politički program, str. 747–751; Programski ciljevi Srpske demokratske stranke, str. 774–781. U periodu prije izbora bilo se registriralo i Srpsko kulturno društvo „Zora“, ali nije uspjelo otići dalje od *Prednacrtja Programske orijentacije i zadataka*, str. 782–783. O nastanku Srpske demokratske stranke, orijentacijski vidjeti: Žunec, *Goli život*, str. 261–262.

17 Deset dana prije prvog kruga izbora, nacionalnu strukturu birača SKH–SDP činili su s 52% Hrvati, s 28% Srbi i s 17% nacionalno neopredjeljeni Jugoslaveni. Među biračima Koalicije narodnog sporazuma bilo je 1% Srba, 9% među biračima Saveza socijalista, a oni su činili 34% birača Stranke zelenih, 69% birača Jugoslavenske samostalne demokratske stranke i 100% birača Srpske demokratske stranke. (Šiber, Nacionalna, vrijednosna i ideologijska uvjetovanost, str. 100)

18 Primjerice: Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, str. 53; Žunec, *Goli život*, str. 260–261. Većina srpskih istraživača čini isto, ali iz drugih razloga.

legalne načine, primjerene političkoj kulturi demokratske socijalističke stranke, boriti da takav status u tranzicijskim procesima ne bude doveden u pitanje.¹⁹

Srpsko biračko tijelo SKH–SDP je aktivno sudjelovalo u predizbornoj kampanji, u koju je stranka ušla s reformističkim programom i pod novim imenom, Savez komunista Hrvatske – Stranka demokratskih promjena (SKH–SDP).²⁰ Njezina programska formulacija „Suvremena Jugoslavija može postojati i razvijati se samo na temeljima AVNOJ-a, a to znači kao ravnopravna zajednica slobodno udruženih naroda i narodnosti i njihovih socijalističkih republika, stvorena slobodnom voljom naroda na osnovu neotuđivih prava na samoopredjeljenje, uključujući i pravo na odcjepljenje“ bila je prihvatljiva za stranačko članstvo srpske nacionalnosti, jer se činila najbližom onome što je inače pisalo u čl. 1. Ustava SFRJ iz 1974. godine.²¹ Bilo je to presudno da SKH–SDP dobije većinu birača srpske nacionalnosti u Hrvatskoj.²² Od ukupnih 356 zastupnika, na listi SKH–SDP u Sabor su ušla 24 zastupnika srpske nacionalnosti, dočim je SDS dobila svega pet mandata i to regionalno ograničenih na područje Knina, Donjeg Lapca i Gračaca.²³

Budući da je Hrvatska demokratska zajednica na ovim izborima s relativnom većinom birača dobila zakonski predviđenu dvotrećinsku većinu saborskih mandata (točnije: 57,58%), u antikomunističkoj euforiji, koja se naglašeno očitovala i u revizionističkom „propitivanju“ povijesti hrvatskog i jugoslavenskog anti-fašizma te Nezavisne Države Hrvatske, mnogo se toga u kratkom vremenu bilo dogodilo što je mijenjalo političku kulturu hrvatsko-srpskih/srpsko-hrvatskih odnosa u Hrvatskoj. Uočljivo medijsko hipertrofiranje implikacija takvih fenomena

19 U travnju i svibnju 1991. godine jedva da je bilo Srba u hrvatskim gradovima koji su pretpostavljali da će biti sudionici urbanog egzodusa.

20 Vidjeti: *Naše teme*, god. XXXIV, Zagreb 1990., br. 3/4, str. 602–664.

21 Ipak, razlike između jedne i druge formulacije su fundamentalne. SKH–SDP je skinuo s dnevnog reda pitanje pokrajina u SR Srbiji (sic!), a novo, liberalnodemokratsko poimanje republičkog/nacionalnog suvereniteta delegitimiralo je „klasnu“ osnovu jugoslavenske zajednice: „Čl. 1. Ustava SFRJ: Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija je savezna država kao državna zajednica dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika, kao i socijalističkih autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova koje su u sastavu Socijalističke Republike Srbije, zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi, i socijalistička demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti.“ (<http://forum.b92.net/topic/39312-ustav-sfrj-1974/> od 30.05.2011.)

22 Vidjeti tablice 24 i 25, preuzete iz knjige: Perić, Birači u Hrvatskoj, str. 140, 142, tj. tablica 24 „Distribucija glasova na izborima za Sabor SRH u općinama s pretežno srpskim stanovništvom (u relativnim brojevima)“ (str. 140) i tablica 25. „Izborni rezultati u općinama u Hrvatskoj s nadprosječnim učešćem Srba u ukupnom stanovništvu (u relativnim brojevima)“ (str. 142). Prije izbora uopće nije bilo sigurno kako će se gdje opredijeliti hrvatski komunisti srpske nacionalnosti, kao ni oni hrvatske nacionalnosti. Time je veća politička težina izbornih izjašnjava. Vidjeti: Marinković, Rasap komunista Hrvatske, str. 12–14. Podnaslov članka glasi: „Kako dobiti izbore a ne izgubiti Srbe“.

23 Izborni rezultati i Izborna geografija hrvatskih izbora 1990., Grdešić et al., *Hrvatska u izborima* 1990., str. 202–241.

mena u srpskim medijima, ali i kapilarno involviranje, privatno i javno, legalno i ilegalno „Srbije“, dodatno je jačalo nepovjerenja i strahove s obje strane.

Budući da srpska „antibirokratska revolucija“, započeta 1987. godine i pretvorena u susljedna „događanja naroda“ i „mitinge istine“ poslije 1988. godine, inače nije posustajala ni 1990. godine, hrvatska javnost, neovisno o političkim „optikama“, sve više doživljavala kao izravnu prijetnju. S druge strane, hrvatsko-srpska koalicija, reformski obnovljena u SKH–SDP u travnju i svibnju 1990. godine, nužno je bila „remetilački faktor“ i za novu srpsku političku većinu u Srbiji, ali, u početku još i više, za novu hrvatsku političku većinu u Hrvatskoj. Ključno je bilo pitanje što će oporbeni SKH–SDP kao cjelina i posebno njegovo srpsko članstvo i biračko tijelo moći izdržati i – učiniti.²⁴ SKH–SDP nije izdržao kao stranka hrvatsko-srpske koalicije u višestranačju.²⁵

Etnonacionalizacija hrvatske politike poslije konstituiranja višestranačkog Sabora, s druge strane, osjetno je olakšala dotada marginalne utjecaje oficijelne srpske politike među Srbima u Hrvatskoj, a time neizbježno ubrzala njihovu automarginalizaciju u hrvatskoj politici. Učinci hrvatske i srpske oficijelne politike, a ništa manje i učinci započetih tranzicijskih procesa, ubrzano su ništili učinke dosegnute razine socijalne integracije Srba u Hrvatskoj. Iz dana u dan mogli su se registrirati fenomeni njihove socijalne marginalizacije. Stare traume time su oživljavane i pojačavane novima, koje su medijski na različite načine bile hipertrofirane sa srpske i (ponajčešće) prešućivane s hrvatske strane. U tome međuprostoru bilo je sve više i više fenomena međusobno ekskluzivne, militantne političke kulture.

Još nešto, isto tako važno. Posvemašnja nespремnost intelektualnih slojeva među Srbima u Hrvatskoj u to doba da kritički artikuliraju autohtonu srpsku političku kulturu u Hrvatskoj, koja će biti na razini tranzicijskih izazova u uvjetima etnizacije politike i kulture, u konačnici je presudno utjecala na političku dezorijentaciju Srba u Hrvatskoj. Među takvim ljudima, čiji su intelektualni potencijali u cijelosti uistinu bili respektabilni, jedva da je ikoga bilo 1990. godine, tko je znao što je trebala biti autohtona srpska politička kultura u Hrvatskoj.²⁶

24 Dva oprečna pristupa s time u vezi elaboriraju Ivica Račan 3. studenog 1990. godine („Govor Ivica Račana na Prvoj konvenciji Stranke demokratskih promjena“, u: Plečaš, *Deset godina Socijaldemokratske partije Hrvatske*, str. 139-146; Perić, *Birači u Hrvatskoj*, str. 145.

25 Koliko mi je poznato, nitko se istraživački nije bavio ovim problemom, te bi utoliko svako prejudiciranje zaključka bilo stručno neodrživo.

26 Njezin je uočljivi javni razvoj započeo u jesen 1990. godine i održao se sve do danas, u razdoblju poslije 1995. godine prije svega djelatnošću Srpske samostalne demokratske stranke, kojoj je na čelu dr. Milorad Pupovac. Za razdoblje 1990–1995. godine, vidjeti: Rokсандić, *Protiv rata*; Pupovac, *Raspad Jugoslavije*, str. 256-264. Dr. sc. Jovan Mirić je u više svojih studija i knjiga kritički reflektirao „srpsko pitanje“ u Hrvatskoj, dakako, u širim kontekstima, u tome razdoblju: *Govor i demokracija; Iskušenja demokracije, Liberalna i pluralistička demokracija; Demokracija i etika; Fascinacija državom i (ne)mogućnost oporbe; Demokracija u postkomunističkim društvima; Demokracija i ekskomunikacija; Etničko čišćenje; itd.*

Nju se tek trebalo početi stvarati. Tek je trebalo početi razmišljati, pored ostalog, što bi mogao biti legitimni „građanski neposluh“ u zaštiti ljudskih, građanskih i nacionalnih prava Srba u Hrvatskoj kao hrvatskih građana.

Još nešto, vrlo važno! Budući da je biračko tijelo hrvatske ljevice 1990. godine bilo jedva nešto manje nego biračko tijelo hrvatske desnice, pobjednička Hrvatska demokratska zajednica morala je pobijediti (ali ne i poraženi) Savez komunista Hrvatske – Stranku demokratskih promjena, što je moguće prije oslabiti i, posebno, diskvalificirati kao stranku hrvatsko-srpske komunikacije i transetničke socijalne integracije. Poslije konstituiranja višestranačkog hrvatskog Sabora, 30. svibnja 1990. godine, bilo je samo pitanje vremena, kada će Hrvatska demokratska zajednica i Srpska demokratska stranka postaviti pitanje nove, sada antikomunističke hrvatsko-srpske koalicije u Hrvatskoj. Pitanje je bilo tim intrigantnije što je bilo kakav sporazum s time u vezi nužno morao imati jugoslavenske implikacije.²⁷

Poslije konstituiranja višestranačkoga Hrvatskog sabora u parlamentarnoj većini, izgleda da nitko nije ni pomislilo, da bi u predstojećim neizbježnim ustavnim promjenama trebalo prije svega pitati SKH-SDPove zastupnike srpske nacionalnosti, kako pristupiti redefiniranju ustavnog položaja Srba u Hrvatskoj u procesu donošenja novog ustava, te u procesu redefiniranja jugoslavenske zajednice.²⁸

Historicističke reminiscencije su pri tome i u Hrvatskoj demokratskoj zajednici i u Srpskoj demokratskoj stranci bile vrlo važne. Odnos prema baštini Svetozara Pribićevića najbolji je primjer. Bilo je to vrijeme, posebno u HDZ-u, potrage za novim „Svetozarom Pribićevićem“. Pri tom se previđalo da je Svetozar Pribićević, koji je imao najviše razumijevanja za „hrvatsko pitanje“, bio u konfinaciji i emigraciji u 1930-im godinama, koja je potrajala sve do njegove smrti 1936. godine. Još je važnije da se u tim istim godinama ovaj inače uvjereni antikomunista uvelike bio približio komunistima. Tim je bilo apsurdnije tražiti „Svetozara Pribićevića“ u dr. Jovanu Raškoviću ili dr. Đorđu Pribićeviću kao

27 Ono je dodatno bilo usloženo činjenicom da je utemeljitelj Srpske demokratske stranke, dr. Jovan Rašković, bio u politički ambivalentnom statusu između Slobodana Miloševića i drugih aktera političke pluralizacije Srbije, od Dobrice Ćosića nadalje. Dr. Franji Tuđmanu to ne samo da nije bilo nepoznato nego je neupitno bilo i važno, imajući na umu njegova poimanja povijesnog redefiniranja hrvatsko-srpskih odnosa u to doba.

28 Činjenica je da se sam SKH-SDP, baveći se ustavnim pitanjima, nije oglašio sa svojim „srpskim programom“ kao vodeća stranka nove hrvatske ljevice. S druge strane, čim su u Saboru u lipnju i srpnju 1990. godine otvorena pitanja donošenja novog hrvatskog Ustava i pokrenuta procedura ekspresnog usvajanja Ustavnog zakona, Srpska demokratska stranka svojim stranačkim inicijativama na različite načine postupno je mobilizirala sve šire krugove ljudi u nastojanju da formuliра statove za „srpsku politiku“ u Hrvatskoj u Jugoslaviji i izvan Jugoslavije. Bila je to praktična elaboracija srpskih postkomunističkih i, dakako, postjugoslavenskih projekata, koja je isto tako ekspresno izazivala konflikte hrvatske većine i srpske manjine. Vidjeti: Biserko, *Milošević vs Jugoslavija II*, str. 705–882.

uvjerenim antikomunistima! Na koncu konca, dr. Jovan Rašković je potjecao iz onoga dijela Hrvatske, gdje je utjecaj Samostalne demokratske stranke Svetozara Pribičevića među Srbima bio minoran u usporedbi s utjecajem Radikalne stranke.

Kada je u kolovozu 1990. godine, sa „srpskim plebiscitom“, postalo jasno da od svega toga neće biti ništa, iz HDZ-a se moralo javno objasniti, što se uopće htjelo sa Srpskom demokratskom strankom i posebno s dr. Jovanom Raškovićem. Koliko je moguće uočiti, prvi se na tu temu medijski bio oglasio Vladimir Šeks u osječkome *Glasu Slavonije*, a što je prenio i riječki *Novi list*. Šeks je ustvrdio da je Hrvatska demokratska zajednica „svakako [...] nastojala naći zajednički jezik sa Srbima u Hrvatskoj. To se pokušavalo po već poznatom povijesnom receptu Radića i Pribičevića. Polazili smo od politički realne pretpostavke, da se treba i mora naći jedan politički reprezentant srpskog naroda u Hrvatskoj i činilo se da bi to mogao biti Raškovićev SDS. Ubrzo se pokazalo da je posrijedi dvoličnost i krajnja neiskrenost doktora Raškovića i vodstva SDS-a. Danas zasigurno možemo reći, da oni nisu nikako za političko rješenje i da su upravljani iz nekog drugog centra. Poznati nepostojeći Memorandum SANU nastao je u Raškovićevoj kući. [...] Sve je to jedna protunarodna i imperijalistička politika i fućka se Raškoviću za stvarne probleme Srba u Hrvatskoj.“²⁹ Uopće ne bi trebalo sumnjati da se u HDZ-u vrlo dobro znalo kako i gdje je sve dr. Jovan Rašković bio politički „umrežen“, tim više što je to u osnovi bilo javno poznato, te je ova Šeksova reakcija nužno otvorila pitanje o tome s kime se HDZ i o čemu sve želi dogovarati. Još je izravniji bio Raškovićev zemljak Ivan Aralica: „Za Jovana Raškovića čuo sam, a ponešto od njega i pročitao, davno prije izbora. Kad se počeo javno baviti politikom, i zbog onoga što sam do tada o njemu znao i zbog njegove platforme u tijeku izborne kampanje, bio sam sklon ocjeni da je njegova pojava prvorazredna politička činjenica, koju bi s hrvatske strane trebalo i podržati. Zato danas ne zamjeram onima koji su, iako je na izborima za Sabor njegova stranka prošla loše, a u sastavu se Sabora našlo još 28 poslanika iz redova Srba, baš Raškovića izabrali za reprezentanta Srba u Hrvatskoj.“³⁰ Na kraju, na izvanrednom zasjedanju Sabora Republike Hrvatske, 24. kolovoza, dr. Franjo Tuđman je, na svoj način, bio još izravniji: „Postavlja se pitanje zašto smo mi onda ipak razgovarali sa Raškovićem kada je on predstavljao samo pet zastupnika, znači svega petinu, odnosno šestinu od ukupnog broja? Evo zašto. Zato što ti radikalni ekstremni Srbi i u Hrvatskoj, a pogotovo u Srbiji nisu smatrali komunističke zastupnike svojim predstavnicima. Nisu. Govorili su a i meni pisali, to nisu Srbi, to su komunisti. A

29 Rašković traži krv, *Glas Slavonije*, te *Novi list*, Rijeka, br. 217, 10. kolovoza 1990., str. 11. Šeks je na kraju zaključio: „...radi [se] o duševno bolesnom čovjeku, nekrofilu, opsjednutom krvlju, smrću i leševima. Njega treba temeljito raskrinkati, pogledati njegov psihogram i pokazati o kakvom se čovjeku radi. On traži samo krv, sve ostalo je samo maska!“

30 Aralica, Tragična izolacija, str. 11.

mi smo u ime prave demokracije i htijući, hoteći osigurati suverenitet hrvatskoga naroda, ali i dati prava, sva prava Srbima, kazali: 'Evo, molim, mi nuđamo i vama koji se smatrate pravim predstavnicima srpskog naroda, nuđamo vam položaj podpredsjednika u Saboru.'³¹ Drugim riječima, Srbi-antikomunisti iz Hrvatske i Srbije odlučivali su nakon višestranačkih izbora (i neovisno o jasno izraženoj političkoj volji Srba u Hrvatskoj) tko će u njihovo ime odlučivati o budućnosti Srba u Hrvatskoj!

Izgleda da je preferiranje dr. Jovana Raškovića i Srpske demokratske stranke impliciralo i neke druge povijesne presedane iz Drugoga svjetskog rata, o čemu je već tada pisao Danko Plevnik: „Raškoviću je majka bila Hrvatica, kćerke su mu udate za Hrvate, unuke deklarira kao Hrvate, ali on uporno insistira na etnički čistom *corpusu separatum* Srba u Hrvatskoj?! Otac mu je bio sudac Pavelićevog suda, dakle, davao je legalnost ustaškoj državi, ali i dalje doktrinira Srbe da je sve hrvatsko zapravo samo pritajeno ustaško.“³²

Jedini među utjecajnijim političarima, koji se jasno očitovao da je znao za HDZove ambicije s dr. Raškovićem, a da je bio protiv njih, bio je Vlado Gotovac iz oporbene Hrvatske socijalnoliberalne stranke: „Od prvog dana sam govorio da s Raškovićem ne treba pregovarati. Jer samo su mu pregovori mogli dati onu važnost i moć koju ima. Za vođu ga nije izabrao srpski narod, na to mjesto postavila ga je HDZ pregovarajući. [...] Sada nas [SDS, D.R.] barbariziraju, zaustavljaju demokraciju, skidaju s dnevnog reda Evropu, usmjeravaju sve naše snage na međunacionalni sukob i pitanje države. [...] Gubimo dragocjenu snagu na posve retrogradne činjenice, balkaniziramo se tematski i praktično. [...] Nova vlast traži jedino odanost, umjesto da traži suradnju, umjesto da okuplja sve nacionalne snage, [...] Hrvati hoće biti slobodni tako da i svi drugi, koji s njima žive budu jednako slobodni. Ako u Hrvatskoj ne pobijedi demokracija, onda će pobijediti spilja.“³³

Doista, bez legitimiteta koji joj je „poklonjen“ u hrvatsko-srpskom „vakuumu“ nakon konstituiranja višestranačkog Sabora, Srpska demokratska stranka ne bi bila sposobna, u nekih mjesec dana, osjetno ojačati i, što je još važnije, proširiti se na područja, na kojima u travnju i svibnju nije imala nikakva uočljivijeg uspjeha.³⁴

Pritom je bitno, da je svoj utjecaj širila strategijom „događanja naroda“, dakako, prilagođenoj hrvatskim uvjetima poslije svibnja 1990. godine, lavirajući

31 Hrvatska želi mir, str. 14.

32 Plevnik, Hardver Rašković sa softver memorandumom, str. 2.

33 Gotovac, Balkanski barbarizam, str. 11. Na sličan način ranije je reagiralo više javno prepoznatljivih osoba u hrvatskim medijima, čak i početkom 1990. godine. Vidjeti: Plevnik, Sjećanje na Teslu, str. 16 – 17. Članak je objavljen s naglaskom: „Autonomna pokrajina Srba u Hrvatskoj bila bi pobjeda hrvatskoga, a ne srpskog nacionalizma.“

34 Koliki je u tome bio udio „faktora Srbija“ teško je istražiti, ali je dovoljno pročitati izjave Milana Babića kao svjedoka na haškom suđenju Slobodanu Miloševiću da se pitanje istraživački legitimira.

između nacionalističke folklorizacije politike i instrumentalizacije zavnohovske nostalgije. Iako je i Hrvatska demokratska zajednica u prethodnom razdoblju nastajala kao „narodni pokret“ po obrascima, koji su ponešto dugovali i „događanjima naroda“, radilo se o različitim modalitetima masovnih političkih mobilizacija. K tome, SDSovce su svojom ikonografijom djelovale odbojno u hrvatskom političkom pejzažu. Što su više osvajala medijski prostor, to su više ništile baštinjene predodžbe o hrvatsko-srpskim odnosima u prethodnom razdoblju i time sekundarno pojačavale interetničke polarizacije.

Kada je Vladimir Šeks u Društveno-političkom vijeću Sabora SR Hrvatske, na njegovoj drugoj sjednici u višestranačkom sastavu, 29. lipnja 1990. godine, obrazložio „Prijedlog za donošenje Ustavnog zakona za izmjenu i dopunu Ustavnog zakona za provođenje amandmana 27. do 52. na Ustav SR Hrvatske“, glavni je njegov argument bio da je „neophodno provesti one promjene sada postojećeg republičkog Ustava, kojima će se neprijeporno izreći povijesna opstojnost Hrvatske i njezina državna samobitnost, te unaprijediti njezin državno-pravni sustav“. ³⁵ Prevedeno na jezik političke svakodnevice, to je značilo isključiti bilo kakvu mogućnost da se o republičkim granicama Hrvatske raspravlja kao o „administrativnim“, kao što je to tada bilo uobičajeno u srpskoj oficijelnoj i inoficijelnoj politici te, s druge strane, prejudicirati najvišu razinu mogućega novog jugoslavenskog sporazuma. Dok se u prvom slučaju radilo o obrani avnojskih načela, u drugome se radilo o njihovu kršenju, jer se status Srba u Hrvatskoj *de facto* svodilo na manjinski, ne mijenjajući temeljnu odredbu hrvatskog Ustava s time u vezi. Naime, prvo, narušavajući jezičnu ravnopravnost Hrvata i Srba u Hrvatskoj iz 1974. godine, tj. isključujući ćirilicu iz ravnopravne službene upotrebe; drugo, isključujući posebne odredbe o načinu odlučivanja u Saboru, „kad je na dnevnom redu njegovih vijeća prijedlog akta ili drugo pitanje od interesa za ravnopravnost naroda i narodnosti“; treće, redefinirajući „uvjete“ i „ostala pitanja od interesa za regionalno povezivanje općina i za osnivanje zajednica općina“, konstitucionalno su bila apsolvirana pitanja, koja su neupitno bila predmet hrvatskog Ustava, ali koja su se ticala samih temelja opstojnosti Jugoslavije kao ravnopravne zajednice. ³⁶ U javnoj raspravi mnogo je više pažnje bilo posvećeno izostavljanju socijalističkih oznaka, „dezideologizaciji“ državnog grba i zastave,

³⁵ Šeks, *Temeljci hrvatske državnosti*, str. 47.

³⁶ Šeks, *Temeljci hrvatske državnosti*, str. 46–57. Delegitimirajući točke 5. i 6. veljačkog ustavnog amandmana 59, u vezi sa zaštitom ravnopravnosti naroda i narodnosti, Šeks je u trenutku uzviknuo „ni mi nismo veslo sisali“ (str. 50). Inače, Skupština općine Knin je 6. lipnja 1990. godine bila donijela odluku o pokretanju inicijative za osnivanje Zajednice općina sjeverne Dalmacije i Like, a 27. lipnja isto je tijelo donijelo odluku o osnivanju i konstituiranju Zajednice sa sjedištem u Kninu (Barić, *Srbska pobuna u Hrvatskoj*, str. 65, 66). Cijeli je postupak bio pravno neodrživ, a kuriozitet su odluke poput odluke Skupštine općine Dvor na Uni na Baniji (Banovini) od 17. srpnja i.g. da pristupi Zajednici općina sjeverne Dalmacije i Like. (Barić, *Srbska pobuna u Hrvatskoj*, str. 66)

što je u promijenjenim povijesnim uvjetima trebalo biti najmanje sporno.³⁷ Srpska nacionalistička politika se u to doba posebno bila okomila na povijesni hrvatski grb, „šahovnicu“. Bilo je politički i kulturno neodrživo ponajprije zato jer se neupitno radilo o povijesnom hrvatskom grbu. Drugo, radilo se o grbu, koji su bila prihvatila čak i heraldika Karlovačke mitropolije u Hababsurškoj monarhiji već u prvoj polovici 18. stoljeća kao zemaljski grb Kraljevine Hrvatske. Treće, radilo se o simbolu, koji je bio u središtu grba zavnohovske Hrvatske i, posebno, četvrto, bilo je krajnje uvredljivo za svakoga politički kultiviranog čovjeka, neovisno o nacionalnosti, dovoditi u pitanje legitimnost hrvatskoga nacionalnog grba, u vrijeme kada se srpski nacionalni grb preko svake mjere koristio, i gdje je trebalo i gdje nije trebalo, k tome, nerijetko na krajnje neprimjerene načine. Umjesto korištenja instrumenata i metoda parlamentarne i izvanparlamentarne demokratske procedure u Hrvatskoj i senzibiliziranja hrvatskoga javnog mnijenja za probleme ustavnog statusa, te ljudskih, građanskih i nacionalnih prava Srba u Hrvatskoj, Srpska demokratska stranka, „logistički“ podržana iz Srbije i Bosne i Hercegovine, opredijelila se za masovnu srpsku nacionalnu mobilizaciju, za „događanje naroda“, na način, koji je otvorenu raspravu za promjene Ustava SR Hrvatske činio faktično irelevantnom. Svi oni na hrvatskoj strani, koji su bili za redefiniranje ustavnog statusa Srba u Hrvatskoj mogli su biti više nego zadovoljni poslom, koji je Srpska demokratska stranka obavila umjesto njih. Uistinu, brojni militantni Srbi, ponajviše iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, na Srpskom saboru u ličkom Srbu, 25. srpnja 1990. godine, dakle, na godišnjicu ustanka naroda Hrvatske i Bosne i Hercegovine 27. srpnja 1941. godine i na isti dan kada je Hrvatski sabor u Zagrebu usvajao amandmane na hrvatski Ustav, izvikali su, ignorirajući balastne obrasce demokratske procedure, „Deklaraciju o suverenosti i autonomiji srpskog naroda“.³⁸ U maniri Majske skupštine 1848. godine, kada je u Srijemskim Karlovcima proglašena Vojvodina srpska, prisutno mnoštvo članova Srpskog sabora aklamacijom je „izabralo“ Srpsko nacionalno vijeće, koje se neposredno prije održavanja Srpskog sabora sastalo u mjesnom hotelu i usvojilo prijedlog Deklaracije. Srpska demokratska stranka je srpskoj i hrvatskoj te jugoslavenskoj javnosti pa i čitavu svijetu učinkovito demonstrirala „direktnu demokraciju“ i funkcioniranje načela „jedan narod – jedan vođa“ na način, od kojeg je mnogima zastao dah, a mnoge definitivno prošla volja da se opterećuju kvadraturama kruga „jugoslavenske zajednice naroda i narodnosti“.

Izvještavajući o Srpskom saboru, splitska *Slobodna Dalmacija* je s pravom u naslovu istakla riječi dr. Jovana Raškovića: „Ovo je ustanak bez oružja“, kao

37 Doduše, u Sloveniji, s kojom je Hrvatska 1990. godine nerijetko usklađivala svoju jugoslavensku politiku, crvena je zvijezda ostala državni simbol sve do „razdruženja“ 26. lipnja 1991. godine, kada je zamijenjena slovenskim grbom. (<http://www.un.int/slovenia/insignia.html>).

38 Vidjeti prilog I.

i u nadnaslovu „Srpski sabor u Srbu – proglašena autonomija srpskog naroda u Hrvatskoj“, te u podnaslovu formulaciju: „Uz učešće oko 70 tisuća ljudi jučer je na svesrpskom saboru aklamacijom prihvaćena deklaracija o suverenitetu i autonomiji srpskog naroda koji živi u Hrvatskoj – Lider SDS u govoru je istakao da 'to što se danas događa sa Srbima u Hrvatskoj jest ustanak srpskog naroda, ali ustanak bez oružja.'“³⁹ Izvjestitelj je posebno istaknuo da je dr. Rašković skupljenome mnoštvu Srba iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine čestitao 27. srpnja „dan ustanka 'protiv monstruozne NDH', koji nije podigla nikakva politička partija, već srpski narod“, redizajnirajući tako jednom polurečenicom zbivanja, koja su od 1945. do 1989. godine narodi i narodnosti Hrvatske i Bosne i Hercegovine svečano obilježavali kao Dan ustanka.⁴⁰ Bio je to osobni poklon dr. Raškovića dr. Tuđmanu i svima ostalima s hrvatske i sa srpske strane, koji su poricali mjesto i ulogu, koje su komunisti imali u pripremi i pokretanju narodnog ustanka na tromeđi. Opisujući srpsku nacionalističku ikonografiju sa skupa u Srbu, izvjestitelju je bilo nemoguće previdjeti odoru i znakovlje dr. Vojislava Šešelja, koji je promovirao prvi broj novina srpskog četničkog pokreta *Velika Srbija*, te „čiju je prodaju osobnim potpisom reklamirao“.⁴¹

Ne opterećujući se legalnim procedurama u hrvatskome političkom sistemu, a još manje trivijalnostima „građanske neposlušnosti“, Srpska demokratska stranka i njezin vođa dr. Jovan Rašković svoje nesuglasje s promjenama u hrvatskom Ustavu, izglasanima u Saboru Republike Hrvatske, izrazili su masovnim „ustankom bez oružja“, drugim riječima, „pobunom bez nasilja“, što je kao *nonsense* bilo moguće u teatrima apsurdna u procesima dezintegracije Jugoslavije, ali s čime se sasvim sigurno nije moglo voditi nikakvu drugu politiku osim politike provociranja hrvatskoga državnog nasilja kao pokrića za intervenciju Jugoslavenske narodne armije, odnosno, za realiziranje „srpskog samoopredjeljenja“.⁴²

39 Marić, Rašković, str. 7. Broj ljudi skupljenih u Srbu 25. srpnja vrlo se različito procjenjuje. Milan Babić je u Hagu kao svjedok izjavio da se bilo skupilo „do 100.000 građana“; Biserko, *Milošević vs. Jugoslavija II*, str. 717. Nikica Barić je 2005. godine broj nazočnih povisio na „oko 120.000“, pozivajući se na razne izvore (Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, str. 72 i bilj. 148), a Žunec, takođe se pozivajući na razne izvore, procjenjuje na 120–200.000 „Srba iz Hrvatske i mnogih dijelova Jugoslavije“ (Žunec, *Goli život*, str. 263 i bilj. 432). Srpski sabor 1990. godine u tom smislu dijeli sudbinu mnogih drugih „povijesnih događaja“ i tragedija na južnoslavenskom tlu.

40 Marić, Rašković, str. 7.

41 Isto.

42 U istraživanjima civilne kulture ljeta 1990. valjalo bi vrednovati medijske reakcije ljudi, koji su bili spremni imenom i prezimenom stati iza svojih kritičkih stavova u vremenima masovnih nacionalnih mobilizacija. Navodim dva primjera iz riječkoga Novog lista:

„Povijest i praksa pokazuju da se kolektivni suverenitet (nacionalni ili klasni) gotovo uvijek iskazuje kroz velikog vođu, ili kroz nacionalnu oligarhiju, nacionalnu birokraciju, vodeću nacionalnu stranku i sl. i da se u praksi uvelike ograničava građanski suverenitet. [...] 'Rađanje nacije' može biti romantično (Hrvatski preporod), može biti krvavo (NDH), a može biti i povijesno mudro,

Više je nego uočljivo da su u razdoblju od 25. do 31. srpnja 1990. godine – kada je u Dvoru na Uni formalno konstituirano Srpsko nacionalno vijeće s Milanom Babićem, legalno izabranim predsjednikom Skupštine općine Knin na čelu, koje je donijelo odluku o raspisivanju „referenduma o autonomiji“ srpskog naroda u Hrvatskoj od 19. kolovoza do 2. rujna i.g. – hrvatske vlasti javno krajnje suzdržano reagirale.⁴³ Možda su i razmjere „ustanka bez oružja“ imale u tome svog udjela? Historiografske rasprave o tome zasad šute. Kada je potonjeg dana, 31. srpnja, Srpsko nacionalno vijeće odlučilo raspisati referendum, sve što je s oficijelne hrvatske strane bilo učinjeno, bila su formalna osporavanja legaliteta njegovih postupaka i inicijativa.⁴⁴ Umjesto represije, legalne su vlasti izgleda bile odlučile same vratiti „srpsko pitanje“ u legislativnu proceduru, dakle, učiniti ono što su propustile napraviti odlučujući se za izmjene hrvatskog Ustava. Bilo je to nužno učiniti i zbog unutrašnje hrvatske situacije, ali i zbog odnosa unutar Jugoslavije. Na jugoslavenskoj razini je bilo neizbježno suočiti se s pitanjem o legislativnoj regulaciji procedure primjene prava na samoopredjeljenje. U tom je kontekstu referendum, koji je raspisalo Srpsko nacionalno vijeće bio sastavni dio oficijelne srpske politike u to doba. Tome u prilog svjedoče i izjave Milana Babića o njegovim konzultacijama u Beogradu s predsjednikom Predsjedništva SFRJ Borisavom Jovićem 13. kolovoza 1990. godine:

TUŽITELJKA Uerc-Reclaf: Pomenuli ste da se raspravljalo o pitanju samoopredjeljenja i da je zakon bio u pripremi. Gospodin Jović je rekao da je zakon o srpskom samoopredeljenju bio u pripremi. Da li je on radio na tome? SVEDOK Milan Babić: Ukoliko želite da budem precizan, govorio je o pravu naroda na samoopredeljenje.

Nije govorio o pravu srpskog naroda na samoopredeljenje. Govorio je o novom zakonu koji treba da uredi prava naroda na nacionalno samoopredeljenje do secesije. To je bio jedan od zakona u pripremi. Jednom prilikom je na

---

realistično i u skladu s vremenom i uvjetima u kojima živimo. [...] U koju od te tri grupe spada današnja hrvatska vlada, pokazat će bliska budućnost.“ (Privšek, Rađanje nacije, str. 9.)

„Nije mi jasno što treba gospodi akademiku Jovanu Raškoviću i njegovim skutonošama mahati mačem i prijetiti snajperima. Ili pak gospodinu dr Šimi Đodanu na svakom javnom mitingu stavljati strojnice na ramena hrvatske mladeži i raspoređivati ih na obale Drine (jasno najprije mora pregaziti BiH). [...] Manipulatori s narodnim masama bilo pojedini političari ili oni u nekim sredstvima javnog informiranja po mom subjektivnom sudu najveći su raspirivači međunacionalne mržnje i kočničari jednog sveopćeg pomirenja koje bi nas da to postignemo kao civilizirane ljude odvelo u 21. stoljeće, u protivnom možemo slobodno uzeti kartu za vlak koji nas vozi u srednji vijek – tako ja vidim začarani krug mržnje, a povijest će ocijeniti je li to naša sudbina ili prokletstvo.“ (Lukežić, Pobjeda razuma?!, str. 11.)

43 Dakić, *Srpska Krajina*; Radulović, *Sudbina Krajine*; Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, str. 85-86; Žunec, *Goli život*, str. 267-268.

44 Spriječiti svim sredstvima, str. 1. Nadnaslov: „Vlada Republike Hrvatske o najavljenom referendumu u Kninu“.

televiziji objašnjavao kako će to zapravo da se sprovede u praksi, aludirajući na narode koji nisu bili voljni da očuvaju jugoslovensku federaciju i kako bi oni koji su voljni da je očuvaju mogli na to da reaguju.

TUŽITELJKA Uerc-Reclaf: Uz asistenciju poslužitelja, pokazala bih dokaz broj 352, tabulator 1. To je dokaz koji se odnosi na sednicu Srpskog nacionalnog veća koja je održana u Dvoru na Uni 16. avgusta 1990. godine. Vi ste već pomenuli ovu sednicu, u prvoj tački dnevnog reda se pominje razgovor između srpskih predstavnika i predsednika Predsedništva gospodina Jovića. Da li ste raspravljali o ovoj tački dnevnog reda?

SVEDOK Milan Babić: Da.

TUŽITELJKA Uerc-Reclaf: Da li je razgovor sa gospodinom Jovićem podstakao Srpsko nacionalno veće da istraje i nastavi sa referendumom?

SVEDOK Milan Babić: Da, imao je uticaja, budući da je termin za samopredeljenje izmenjen. Više to nismo zvali referendum već politička deklaracija. Jović je sugerisao da politička deklaracija Srba u Hrvatskoj treba da bude upriličena u zakonske okvire, da bude čvrsto uz zakon. To je objasnio jedan od njegovih pomoćnika, rekavši da se neke odredbe ustava primenjuju na to.

TUŽITELJKA Uerc-Reclaf: [...] Htela bih da vas pitam u vezi sa ovim zapisnikom pod brojem 1 postoji jedna napomena u ovom dokumentu, gde se kaže: 'Armija je garant Deklaracije.' Da li se to odnosi na ono što je Jović mislio i rekao?

SVEDOK Milan Babić: Da, to je zapravo izveštaj Rastovića o onome što je Jović rekao.⁴⁵

Terminološke varijacije s dalekosežnim, tragičnim implikacijama, nepodnošljiva lakoća improviziranja na temu „samoopredeljenje naroda“ i imperativi trenutačnih političkih odluka učinili su igre s „plebiscitom“ nerazmrsivima:

„Odluka o 'plebiscitu' donijeta je prije početka 'balvan revolucije', bolje rečeno, neposredno joj je prethodila, ali je potonja neposredno bila 'izazvana' odlukom hrvatskog Ministarstva unutrašnjih poslova da 17. srpnja t.g. odnese oružje rezervnog sastava policije iz sjevernodalmatinskih i ličkih policijskih postaja.“⁴⁶ „Plebiscit, premda sredstvo konvencionalne političke borbe, izazvao je reakcije i eskalaciju nasilja. Hrvatska je vlada bila odlučna da ga spriječi, a Srbi da ga provedu.“⁴⁷

Od raspisivanja izjašnjavanja nisu prestajala oficijelna upozorenja da izjašnjavanje nije zakonito i da ga se zabranjuje. Istovremeno su stavljene van

45 Biserko, Milošević vs. Jugoslavija II, str. 724 – 725.

46 Žunec, Goli život, str. 264.

47 Isto.

snage i druge odluke koje su donijela različita tijela pod vlašću Srpske demokratske stranke od lipnja nadalje:

„Knin, 4. kolovoza (Tanjug) – Ministarstvo za pravosuđe i opću upravu Republike Hrvatske u teleks poruci upućenoj općinama Sjeverne Dalmacije i Like, zabranilo je provođenje najavljenog referenduma srpskog naroda u Hrvatskoj.

U teleksu ministarstva Hrvatske, koji je danas stavljen na uvid novinarima u općinskoj skupštini Knin, a upućen je i predsjednicima općina Benkovac, Obrovac, Gračac, Donji Lapac i Titove Korenice, zabranjuje se provođenje referenduma o političkoj ili kulturnoj autonomiji, dok se to pitanje ne uredi odgovarajućim zakonom. Istovremeno ministarstvo za pravosuđe ukazuje da ne postoji zakonska podloga ni za formiranje zajednice spomenutih općina Sjeverne Dalmacije i Like.“⁴⁸

Teleks nije postigao željeni učinak, pa je uslijedilo priopćenje iz Srpskoga nacionalnog vijeća, to jest Centralne komisije za provođenje izjašnjavanja o srpskoj autonomiji u Hrvatskoj:

„Knin, 7. kolovoza (Tanjug) – [...] Danas je ovdje objavljen proglas Centralne komisije za provođenje referenduma u kome se kaže da će se izjašnjavanje o srpskoj autonomiji obaviti od 19. kolovoza do 2. rujna ove godine.

U proglasu se kaže da pravo odlučivanja ima cjelokupno srpsko stanovništvo starije od 18 godina, koje živi u granicama Republike Hrvatske i svi pripadnici srpskog naroda, stariji od 18 godina, koji imaju državljanstvo Republike Hrvatske, a ne žive u granicama Republike Hrvatske.

Navodi se također da državljanstvo Republike Hrvatske imaju građani na osnovu porijekla roditelja, na osnovi rođenja na teritoriju republike i ako su primili državljanstvo Republike Hrvatske.“⁴⁹

U euforičnim raspoloženjima poslije Srpskog sabora, SDSovsko vodstvo i njihovi (izgleda) mnogobrojni savjetnici izgubili su se u definiranju izbornog tijela, ignorirajući biračke popise i očito htijući da i ono dobije „istorijska“ obilježja. Koliko god situacija bila pogibeljna, bila je još više farsična. Umjesto da je u njezinoj farsičnosti dovede do kraja, Vlada Republike Hrvatske je u prvi mah kao Vlada reagirala na način koji je u SDSovcima mogao pojačati uvjerenje, da su se upustili u nešto, što ima neupitna legistička pokrića. Tako je i resorni ministar dr. Milan Ramljak na sjednici Vlade 10. kolovoza iste godine rezolutno izjavio, ali i s brojnim ogradama, koje su upućivale na šire kontekste:

„Narušavanje ustavnog poretka i autoriteta vlasti neće se trpjeti i koristit će se sva sredstva koja omogućavaju Ustav i zakoni da se spriječi provođenje

48 Zabranjuje se referendum o autonomiji, str. 2.

49 Referendum će se održati!, str. 1.

referenduma o autonomiji Srba u Hrvatskoj. [...] Ocijenio je da je riječ o političkoj akciji čiji su neposredni organizatori za sada nepoznati. [...] Izgleda [...] da akciju vodi ilegalna organizacija, koja dijelom koristi legalne organe upravnog sistema. [...] Dr Ramljak je ujedno rekao da će uskoro Ustavni sud Hrvatske ocijeniti da li je jednostrani akt formiranja tzv. Zajednice općina sjeverne Dalmacije i Like u skladu s Ustavom, a isto tako i raspisivanje referenduma o autonomiji.⁵⁰

Konačno, uoči početka najavljenog izjašnjavanja oglasio se i dr. Franjo Tuđman, predsjednik Predsjedništva Republike Hrvatske. Razgovarajući s novinarima 15. kolovoza, iznio je ocjenu da je Hrvatska suočena s urotom te odlazak Milana Babića i suradnika u Beograd na sastanak s Borisavom Jovićem, predsjednikom Predsjedništva SFRJ ocijenio kao dio urotničkog „scenarija“. Postavio je i vrlo važno pitanje o tome kako su „trojica“, Milan Babić i suradnici mogli ići razgovarati u ime svih Srba u Hrvatskoj.⁵¹ Dakle, pitanje, koje je trebalo postaviti 30. svibnja, kada se konstituirao višestranački hrvatski Sabor ili 25. srpnja, kada su se usvajale izmjene hrvatskog Ustava, svom se težinom nametnulo u trenutku kada su SDSovci već uveliko bili stvorili privid, da govore u ime velike većine Srba u Hrvatskoj i kada su već bili unaprijed spremni proglasiti rezultate „plebiscita“ kakve im se prohtije.

U oficijelnim pokušajima povratka na *status quo ante*, u usijanim strastima je ponovo na dnevni red u Kninu došla – ćirilica. Reagirajući na primjenu ustavnog statusa ćirilice, Skupština općine Knin je odlučila postaviti latiničke i ćiriliske table na prometnicama, čemu su se nadležna republička tijela bez uspjeha pokušala suprotstaviti:

„Nakon što su po nalogu Ljubomira Markovića, republičkog inspektora za ceste iz Splita radnici poduzeća za ceste prije nekoliko dana pokušali skinuti prometne oznake Knina s dvojezičnim pismom na ulazu u grad, prilikom čega su ih spriječili Kninjani, danas su radnici istog poduzeća ponovo spriječeni da obave taj posao.“⁵²

Bio je to još jedan krunski dokaz za uzburjane kninske Srbe, kako se treba odnositi prema hrvatskim vlastima.

Srpskome nacionalnom vijeću i njegovim visoko pozicioniram savjetodavcima u Srbiji „plebiscitarno“ izjašnjavanje Srba u Hrvatskoj nakon „generalne probe“ u Srbu 25. srpnja 1990. godine trebalo je biti „pretpremijera“ s

50 Spriječiti svim sredstvima, str. 1. Nadnaslov: „Vlada Republike Hrvatske o najavljenom referendumu u Kninu“. Ustavni sud se u promijenjenim okolnostima brzo oglasio time što je 15. kolovoza i.g. donio rješenje prema kojem je osnivanje Zajednice općina sjeverne Dalmacije i Like „protivno Ustavu Hrvatske“.

51 Hrvatska suočena s urotom, str. 1–2. Nadnaslov: „Predsjednik Republike Hrvatske dr. Franjo Tuđman razgovarao s novinarima“.

52 Knin. Ćirilica ostaje na cestama, str. 24.

„armijskom garancijom“. Hrvatske vlasti ovaj put su morale reagirati, ali je svaka reakcija u Kninu i susjednim općinama s SDSovskim većinama, bila bitno otežana činjenicom da lokalne milicije tada više nisu bile pod kontrolom Ministarstva unutrašnjih poslova.⁵³ Dakle, bilo kakav pokušaj intervencije iz Zagreba lako se mogao pretvoriti u nasilje, pa i oružani konflikt, i to u Kninu, koji je inače bio prepun vojske. Knin je i u tom smislu bio idealan za provociranje „izvanrednog stanja“, tj. armijske intervencije. Ipak su se pokušaj sprječavanja održavanja „referenduma“ i osiguranja efektivne kontrole rezervnog sastava milicije sa strane Ministarstva unutrašnjih poslova vremenski poklopili 17. kolovoza, što je prouzročilo armijsko presretanje tri helikoptera MUP-a, ali i (u silnim konvulzijama, uključujući i bezbrojne dezinformacije) igru s Babićevim „izvanrednim stanjem“, blokiranje cestovnih i željezničkih prometnica u Kninu i na području Zajednice općina sjeverne Dalmacije i Like – usred turističke sezone! Bio je to početak „balvan-revolucije“, kako su hrvatski mediji atribuirali zbivanja, koja su uslijedila „ustanku bez oružja“ dr. Jovana Raškovića, koji je tada već bio potonuo u povijesnim „bespućima“.⁵⁴

Pred sam početak izjašnjavanja pojačani su naponi SDSovske strane da u javnom mnjenju osnaži uvjerenje o njegovoj legalnosti u ustavnom poretku Republike Hrvatske: „Nakon izjava o neustavnosti i nezakonitosti referenduma, sada organizatori saopćavaju da je riječ o izjašnjavanju koje ima pravno uporište u Ustavu Republike Hrvatske.“ Odnosno, u nastavku:

„[S] jučerašnje sjednice Centralne komisije za provođenje izjašnjavanja Srba u Hrvatskoj o autonomiji, izdano je kratko saopćenje u kojem se tvrdi da najavljeno izjašnjavanje ima potpuno pravno uporište u Ustavu Republike Hrvatske.“

Ranije se, naime, govorilo o referendumu, a sada je to, uvjetno rečeno, preinačeno u pravo na političko izjašnjavanje, koje omogućuje član 232. Ustava Hrvatske. Osim toga, članovi Centralne komisije se pozivaju i na pravo na plebiscit, što je također – kako je navedeno u njihovu saopćenju – propisano Ustavom Hrvatske.⁵⁵

Kada su počeli sukobi sa snagama Ministarstva unutrašnjih poslova u Gračacu, Obrovcu i Benkovcu 17. kolovoza iste godine, hrvatska je Vlada, izjavom ministra dr. Ramljaka, istog dana još jedanput i to mnogo eksplicitnije obrazložila, zašto je izjašnjavanje protuzakonito:

53 U Kninu je žestoko bila osporena i odluka hrvatskog MUP-a da u Kninu ne bude Općinskog sekretarijata za unutrašnje poslove, koji je ranije postojao: „Nova hrvatska vlast neće dozvoliti da se ugroze dostignute demokratske tekovine i ostvaruju planovi po nekim scenarijima izvan republike, podvukao je ministar za unutrašnje poslove Josip Boljkovac. [...] Po riječima ministra Boljkovca, Knin može dobiti samo pojačan odred milicije, da bi se osiguralo provođenje zakona, ali nema popuštanja pritiscima pa ni izgleda da se u Knin vrati Općinski SUP.“ (Knin neće dobiti OSUP, str. 3.)

54 Žunec, *Goli život*, str. 264-267.

55 Knin pod oružjem?, str. 1-2.

„Republička upravna inspekcija nije utvrdila da se u državnim organima vrše bilo kakve pripreme za referendum odnosno izjašnjavanje građana srpske nacionalnosti nego se o svemu doznaje uglavnom iz tiska. Potpredsjednik Vlade Milan Ramljak primijetio je da se mnogo više može doznati iz beogradskih novina nego iz nalaza ministarstva. Iznio je da su 'Narodne novine' br. 33 od 17. kolovoza donijele rješenje Ustavnog suda Hrvatske o obustavi od provedbe svih akata i čina usmjerenih na stvaranje spomenute zajednice općina. Glede neposrednog izjašnjavanja srpskog pučanstva u Hrvatskoj koje je 15. kolovoza najavio predsjednik Skupštine općine Knin Milan Babić, pozivajući se na odredbu čl. 232. Ustava Republike Hrvatske, Ramljak je ustvrdio da ni u tom niti u bilo kojem drugom članu Ustava nema nikakve podloge za to. Naprotiv, po čl. 284. Ustava građani svoja prava i slobode mogu ostvariti samo na način propisan zakonom, a ovo 'izjašnjavanje' nema veze ni sa zakonom ni s bilo kakvom logikom. Budući da Amandman 25. izrijekom zabranjuje izjašnjavanje građana o bilo čemu na nacionalnoj osnovi, 'to što se radi može se podvesti pod krivično djelo, u skladu s odredbama Krivičnog zakona', zaključio je Ramljak.“⁵⁶

Predsjedništvo Republike Hrvatske bilo je 18. kolovoza i.g. daleko eksplicitnije u svome priopćenju u ocjeni izjašnjavanja. „[O]tvorena oružana pobuna“, „pokušaj državnog udara“, „uspostava izvanrednog stanja u Hrvatskoj“, „[...] ne samo elementi lokalne već i opće vojne podrške“, samo su neke od ocjena, koje su imale teške hrvatske i jugoslavenske i međunarodne implikacije. Međutim, ključna je bila sljedeća ocjena, da je: „[...] realizaciju tog antihrvatskog i antidemokratskog scenarija preuzelo vodstvo SDS i kninske općine, kojima je, po uzoru na četnički pokret toga područja, strana svaka pomisao o suverenoj hrvatskoj državi“.⁵⁷ Bilo je to finale jedne politike Hrvatske demokratske zajednice, koja je počela s traganjem za Svetozarom Pribičevićem iz narodnofrontovskih vremena među srpskim antikomunistima, da bi završila, nasuprot „hrvatskoj pomirbi“ na četničko-partizanskoj diferencijaciji među Srbima u Hrvatskoj. Moguće je samo pretpostaviti, da je ovakva intonacija priopćenja Predsjedništva Republike Hrvatske bila prije svega namijenjena onim mnogobrojnijim Srbima u Hrvatskoj, za koje se vjerovalo da će i ubuduće ustuknuti, kada neki fenomen dobije oficijelnu četničku atribuciju. Istog dana, 18. kolovoza, oglasio se i predsjednik dr. Franjo Tuđman apelom Srbima u Hrvatskoj:

„Također je pozvao ljude iz redova srpskog pučanstva u Hrvatskoj da slušaju glas onih razboritih među sobom kakvi su mu se obraćali ovih dana i izjavljivali da žele i sami nastupiti pred javnošću 'da pozovu Srbe u Hrvatskoj da ne nasjedaju

56 Referendum protuustavan, str. 16. Nadnaslov: „Vlada Hrvatske o takozvanoj srpskoj autonomiji“.

57 Otvorena oružana pobuna i pokušaj državnog udara, str. 1, 3. Nadnaslov: „Priopćenje za javnost Predsjedništva Republike Hrvatske“.

provokatorima i onima koji ih izvan Hrvatske pozivaju na nekakav referendum i ustanak, jer za to nema razloga, jer im je nova demokratska vlast Hrvatske zajamčila sva ona prava koja se uopće mogu zajamčiti, građanska i nacionalna, kojih dosad nisu imali u takvoj mjeri.”⁵⁸

Mentalno je ta poruka bila potpuno oprečna svemu onome, u što su Srbi u Hrvatskoj, neovisno o tome jesu li ili nisu bili SDSovci, uvjereni u svoju „konstitutivnost“ u hrvatskoj državnosti, tada mogli recipirati. Pored toga, u samoj Hrvatskoj demokratskoj zajednici, a još više izvan nje, u drugim hrvatskim strankama, jačalo je uvjerenje, da se drugačije treba početi odnositi prema krizi, koja bi mogla biti sudbonosna za budućnost Hrvatske. Koliko je moguće zaključiti iz suvremenih novina, Dražen Budiša, čelnik Hrvatske socijalno-liberalne stranke, bio je prvi, koji je pokušao redefinirati problem izjašnjavanja, javno se obrativši hrvatskom vrhovništvu:

„U poruci predsjednik HSLS-a iznosi mišljenje da tzv. referendum Srba u Hrvatskoj, čije ni ime, ni karakter ni do danas nisu definirani, nema drugi cilj nego da isprovocira represiju hrvatskih vlasti. Po svojim obilježjima tzv. referendum ne može biti ništa drugo nego slabo pripremljena stranačka anketa, pa bi ga kao takva, smatra Dražen Budiša, trebalo i tretirati: 'Zbog toga vam savjetujemo da ne sprečavate izjašnjavanje u ovoj stranačkoj anketi, kako ona time ne bi dobila značenje koje pravno nema. Savjetujemo vam da mjere represije koristite isključivo prema terorističkim akcijama koje se već provode, a da takozvani referendum ignorirate.’“⁵⁹

Na sličan je način reagirao Stipe Mesić, predsjednik Vlade Republike Hrvatske, dan uoči izvanredne sjednice Sabora, na kojoj će biti izabran za člana Predsjedništva SFRJ i na kojoj će ga na mjestu predsjednika Vlade naslijediti Josip Manolić. U izjavi za BBC Mesić je izjavio: „Srpskog referenduma praktično više nema. Oni su tu anketu obavili i mi nećemo sprečavati ni jednu stranku da među svojim članstvom provodi bilo kakve ankete. Mislim da je to i demokratski i civilizacijski u redu.”⁶⁰ Ipak, Stipe Mesić nije bio u pravu. To nije bilo demokratski, a očito ni „civilizacijski“ u redu jer „referendum“ nije bila raspisala Srpska demokratska stranka, nego Srpsko nacionalno vijeće, koje se nije ni pravno, ni demokratski konstituiralo na način, koji bi bio kompatibilan s regulama pravne države, a koje pogotovo nije bilo izraz demokratski konstituirane političke volje Srba u Hrvatskoj!

Kada se usporede oficijelne hrvatske reakcije od najave izjašnjavanja do njegova zaključivanja, jasno je da Hrvatska demokratska stranka nije bila sprem-

58 Slušajte glas razboritih, str. 2. Nadnaslov: „Apel predsjednika Hrvatske dr. Franje Tuđmana upućen Srbima u Hrvatskoj i Hrvatima“

59 Nije referendum već anketa, str. 2. Nadnaslov: „Poruka Dražena Budiše vrhovništvu Hrvatske“

60 Referenduma nije bilo, str. 13.

na suočiti se sa „srpskim pitanjem“ u Hrvatskoj. Točnije, računala je, da je ono unaprijed riješeno time što su Srbi u Hrvatskoj kao „privilegirani“ korisnici prednosti poraženog poretka, bili dugoročnije diskvalificirani kao bilo kakav politički faktor. Inicijalna uvjetna podrška Srpskoj demokratskoj stranci trebala je biti u funkciji takve marginalizacije. Zbivanja su krenula u drugim smjerovima.

Rasprava na izvanrednom zasjedanju Sabora, 25. kolovoza, neovisno o prevladavajućim tonovima, nije bila unisona. Ivica Račan, čelnik Saveza komunističke Hrvatske – Stranke demokratskih promjena, bio je jasan, s jedne strane, u podršci politici obrane suvereniteta i teritorijalnog integriteta Republike Hrvatske, te njezine demokratske transformacije, ali se, s druge strane, dovoljno jasno distancirao od politike hrvatske Vlade vlastitim pristupom kriznoj situaciji i prijedlogom mjera, koje je trebalo poduzeti:

„SKH–SDP se, međutim, protivi ishitrenom i [...] neodgovornom prijedlogu ili zahtjevu za represivnim odnosima prema Srpskoj demokratskoj stranci ili nekoj drugoj stranci, odnosno protivi se njezinoj zabrani. [...] Predložio je i da Sabor Republike Hrvatske zatraži da se u Skupštini SFRJ donese deklaracija o međunacionalnim odnosima u Jugoslaviji i utvrde neka bitna načela tih odnosa. Istodobno je izrazio protivljenje stavovima Predsjedništva SR Srbije koje traži da se saveznim zakonom propiše realizacija prava na samoopredjeljenje. Time bi [...] federalna vlast ograničavala stvarnu slobodu i suverenitet jugoslavenskih naroda. Umjesto toga, nužno je u svim republikama provesti višestranačke izbore i izjašnjavanje referendumom o budućnosti Jugoslavije. A Saboru Hrvatske se predlaže da usvoji deklaraciju o međunacionalnim odnosima u Hrvatskoj.“⁶¹

Još je jasnija bila Gordana Grbić, zastupnica iste stranke, koja se nedvosmisleno izjasnila protiv korištenja pojmova „oružana pobuna“ i „terorizam“ pri ocjeni zbivanja u sjeverozapadnoj Dalmaciji, koja je i sama osuđivala, ali nije krila ni svoja kritička stajališta u odnosu spram politike HDZove većine:

„[P]rigovorila je određenoj mitingaškoj atmosferi što danas vlada u Saboru, izjasnila se protiv podizanja barikada i postavljanja straža, a također je kazala da je odbila oružje što joj je kao saborskom funkcioneru bilo nuđeno radi osobne obrane i sigurnosti.

U nastavku je iznijela nekoliko primjedbi i prijedloga u vezi s predloženom rezolucijom. Tako se založila za mirniji ton rezolucije, što bi, po njezinu mišljenju, trebalo značiti da se iz rezolucije isključe izrazi 'oružana pobuna', 'terorizam' i slični. [...] Na mjestu u rezoluciji gdje se govori da će se braniti nacionalna prava, treba dodati da će se braniti i ravnopravnost naroda i narodnosti u Hrvatskoj. Gordana

61 Stavove o političkoj situaciji u Hrvatskoj usvojiti konsenzusom, str. 6. Za Ivicu Račana nije bilo dvojbe da je bila riječ o velikosrpskoj koncepciji razrješenja jugoslavenske krize i modificiranim metodama „antibirokratske revolucije“, što je moglo proizvesti ratni sukob.

Grbić se založila da se u rezoluciji navede da će se, uz opća ljudska prava, jamčiti i kulturna autonomija. Založila se i za to da se umjesto izraza 'srpko pučanstvo' stavi 'srpski narod', jer izraz 'pučanstvo' iritira dio srpskog stanovništva.⁶²

Sa saborske ljevice je potjecala i kritika Željka Mažara, za kojega nije bilo dvojbe da Srpska demokratska stranka hoće „kosovizirati“ Hrvatsku, ali ipak nije stavljao znak jednakosti između kosovske i hrvatske situacije, ponajprije zato što pored odgovornosti Srpske demokratske stranke, to jest srpske strane iz Hrvatske i Srbije, za njega je bila važna i odgovornost „pojedinaца iz (hrvatskih) stranaka, ali i organa vlasti“:

„Mažar je predložio i nekoliko dopuna rezolucije među kojima i onu da su kriznoj situaciji doprinjele i neodmjerene izjave pojedinaca iz stranaka, ali i organa vlasti te da se protivljenje nasilju o kojem se govori u rezoluciji, proširi i na borbu protiv širenja nacionalne mržnje.“⁶³

Svijest o potrebi da se hrvatsko-srpske/srpsko-hrvatske napetosti smanje bila je dublje ukorijenjena u tome trenutku u hrvatskom Saboru, pa je pragmatično odmjeren i emotivno nabijen govor Sime Rajića (SKH–SDP), zastupnika srpske nacionalnosti, trenutačno prouzročio svojevrstu katarzu. On je jednom rečenicom „riješi“ sporno pitanje hrvatskog suvereniteta, rekavši ono što je velika većina zastupnika htjela čuti, ali je istovremeno htio revitalizirati „zavnohovsku“ supstancu hrvatske državnosti. Prema novinskom izvještaju, suština njegova istupa bila je u sljedećem:

„Ovo je država Hrvatska, ustvrdio je Rajić, 'i u njoj treba priznati izvorni suverenitet hrvatskom narodu i na to se i mi Srbi moramo priviknuti.'"

'Učinimo sve', pozvao je na kraju svog izlaganja, 'da gradimo mostove, da vratimo povjerenje oba naroda, da otklonimo strah, da pružimo jedni drugima ruku jer nam nema drugog do zajedničkog suživota – bez obzira koja stranka vladala.'

Rajić je na kraju predložio formiranje saborske komisije koja će obići sve općine i razgovarati s narodom.⁶⁴

Kraj Rajićeva izlaganja izazvao je pljesak, koji se „prolomio prepunom velikom vijećnicom u Saboru“, a „predsjednik Republike dr Franjo Tuđman je ustao i pružio zatraženu ruku Simi Rajiću. Čin njihovog rukovanja pozdravljen je gromoglasnim aplauzom pune sabornice.“⁶⁵ Činilo se da je dr Franjo Tuđman konačno, nakon neuspjelog pokušaja s dr. Jovanom Raškovićem, pronašao „Svetozara Pribićevića“.⁶⁶ Doduše, bio je to čovjek, koji nije krio svoja

62 Protiv 'mitinga, barikada i oružja, str. 7.

63 Mažar, Kosovizacija, str. 7.

64 Pljesak rukovanju Tuđmana i Rajića, str. 7.

65 Isto.

66 „U pauzi saborske sjednice, na inicijativu predsjednika Komisije za izbor i imenovanja, Ivana Milasa,

reformirana komunistička uvjerenja, a donedavno je bio i visoki funkcionar vlasti Socijalističke Republike Hrvatske. Epizoda je važna, zato što zorno svjedoči da je u tome trenutku u višestranačkom Saboru vladalo uvjerenje, da se iz krizne situacije neće moći izaći bez izlaska iz HDZova monopartijskog dirizizma, te bez „novog početka“ u demokratskom redizajniranju odnosa između hrvatske većine i srpske manjine u Hrvatskoj, suočenoj s toliko otvorenih pitanja i unutar vlastitih granica i u odnosu spram neizvjesne budućnosti jugoslavenske zajednice.⁶⁷ Time su i šokantna „referendumska“ zbivanja, koja su silno pogoršala hrvatsko-srpske/srpsko-hrvatske odnose, dobila drugačiji kontekst ili se bar u tome trenutku činilo da je tome tako.

Na kraju, da li je ovo izjašnjavanje bilo akt građanske neposlušnosti ili je to bio akt pobune i terorizma? Dr. Franjo Tuđman, predsjednik Predsjedništva Republike Hrvatske, u svome govoru u Saboru Republike Hrvatske, 25. kolovoza, nije isključivao nijednu od tih kvalifikacija: „To što smo mi u Hrvatskoj doživjeli posljednjih 8 dana, to je, ne samo građanski neposluš, to je ustanak, koji je najavljivan. Najprije ustanak bez oružja, koji je kao što vidite kulminirao u otvorenoj oružanoj pobuni, u onome, što se u svijetu i međunarodnom pravu zove, ne samo nasiljem, nego terorizmom.“⁶⁸ Na izvanrednoj saborskoj sjednici nisu bili rijetki, koji su se drugačije očitovali.

U biti je to bio još jedan dokaz da Hrvatska sama nije uspjela definirati pretpostavke tranzicijske političke kulture, koja će obrasce političkog ponašanja i djelovanja pojedinih aktera, neovisno o ideologijskopoličkim orijentacijama, učiniti liberalnodemokratski transparentnima i pouzdanim osloncima u razvitku zemlje.

Srpski sabor i srpski plebiscit su u Hrvatskoj u ljeto 1990. godine, isto kao i ljetno topljenje šansi za SDPovsku hrvatsko-srpsku lijevu koaliciju u višestranačkoj Hrvatskoj, bili fenomeni marginalizacije i u prvom slučaju izravne velikosrpske instrumentalizacije Srba u Hrvatskoj. Srpski plebiscit je doista bio svojevrsni puč u hrvatskom ustavnom poretku, ali ništa manje unutar srpske zajednice u Hrvatskoj.⁶⁹ Bila je to farsična repriza zavnohovskih tradicija (Majska skupština, Dan ustanka, zavnohovski Glavni odbor Srba u Hrvatskoj i Kongres

---

zastupnicima je ponuđena peticija da se gospodin Simo Rajić izabere za potpredsjednika Sabora Republike Hrvatske. Za ciglih nekoliko minuta sakupilo se više od 50 potpisa zastupnika iz sva tri vijeća, i to bez obzira na stranačku pripadnost.“ (Peticija za Rajića, str. 7.)

67 Simo Rajić je u svojoj ulozi izdržao do konca 1990. godine, da bi na kraju dao ostavku na sve svoje saborske, ali i esdepeovske funkcije. Vidjeti: Maloča, Odlazak usamljenog jahača, str. 16 – 17.

68 *Novi list*, Rijeka, br. 232, 25.08.1990, str. 14.

69 ”U Srbu je 30. rujna 1990. održana sjednica SNV-a, te je tom prilikom iznesen podatak da je izjašnjavanju pristupilo 756.781 osoba (563.317 u Hrvatskoj i 189.464 izvan Hrvatske) i da se od tog broja 99,96% (756.549) izjasnilo za srpsku autonomiju. U skladu s time 30. rujna na istoj sjednici SNV-a proglašena je srpska autonomija „na etničkim i istorijskim teritorijama“ na kojima živi srpski narod, a koje se nalaze unutar „sadašnjih granica Republike Hrvatske kao federalne jedinice SFRJ“.

Srba u Hrvatskoj itd.). Kažem „farsična“ zato što je naglašeno antikomunistička Srpska demokratska stranka pokušala aropriirati ono što je bilo komunističke provenijencije, a što je velikoj većini Srba u Hrvatskoj, koliko god se međusobno razlikovali, bilo najpouzdanije jamstvo njihova ljudskog i nacionalnog statusa u Hrvatskoj, utemeljenoj u progresističkoj hrvatsko-srpskoj koaliciji. Središnje je pitanje bilo, kako sve ono što je u toj tradiciji bilo vitalno od 1941. do 1990. godine konvertirati u pluralističku političku kulturu, u vlastitom nacionalnom interesu, kao i u interesu svoje zemlje, u Jugoslaviji ili izvan nje. U tranzicijskom procesu opterećenom nerijetko opsesivnim antikomunizmom, nije moglo biti senzibiliteta za takve političke suptilnosti, koje su bile bitne za odnose hrvatske većine i srpske manjine, te su oni saborski zastupnici srpske nacionalnosti, koji su imali demokratski legitimitet *de facto* taj legitimitet izgubili, pa se i našli na rubu građanskog legaliteta, osporavani i na većinskoj, hrvatskoj i na manjinskoj, srpskoj strani.⁷⁰

Prilog I.

Polazeći od univerzalnog principa o pravu naroda na samoopredjeljenje, uključujući i pravo na otcjepljenje, te polazeći od postojećih normi u Ustavu SFRJ i Ustavu SRH, a posebno odredbe Ustava SRH, da je SR Hrvatska država i srpskog naroda u Hrvatskoj, a radi zaštite svoje nacionalne suverenosti i slobode, srpski narod, koji živi na istorijskim teritorijama objedinjenim današnjim granicama SR Hrvatske, donosi i objavljuje na Srpskom saboru održanom u Srbu dana 25. jula 1990. godine,

DEKLARACIJU o suverenosti i autonomiji srpskog naroda

1. U granicama SR Hrvatske koja je država i srpskog naroda, koji živi u SR Hrvatskoj, srpski narod je na osnovu svojih geografskih, istorijskih, društvenih i kulturnih osobenosti suveren narod sa svim pravima koja sadržava suverenost naroda. Srpski narod u SR Hrvatskoj ima puno pravo da se u zajedništvu sa hrvatskim narodom ili samostalno pri uspostavljanju novih odnosa u Jugoslaviji opredjeljuje za federativno ili konfederativno državno uređenje. Ne može se bez učešća srpskog naroda u Hrvatskoj birati oblik jugoslavenskog zajedništva, a to naročito vrijedi za situacije legitimnog otcjepljenja. Otcjepljuju se narodi, a ne države. Srpski narod daje sebi pravo da se na istorijskim teritorijama, koje objedinjuju sadašnje granice Hrvatske opredjeljuje s kim će živjeti, u kom će

70 Daskalović, Zašto su otišli, str. 21 – 22.

režimu živjeti i kako će se povezivati s drugim narodima u Jugoslaviji. Nitko drugi nema historijsko pravo da određuje sudbinu srpskog naroda, koji tu živi vjekovima i prije stvaranja države Hrvatske.

2. Na osnovu svoje suverenosti, srpski narod u Hrvatskoj ima pravo na autonomiju. Sadržaj te autonomije zavisit će od federativnog ili konfederativnog uređenja Jugoslavije. U uslovima federativnog državnog uređenja srpski narod ima pravo na nesmetanu i bez ograničenja upotrebu u službene i privatne svrhe srpskog književnog jezika, pisma ćirilice, škola i srpskih školskih programa, kulturnih i političkih institucija, preduzeća, štampe i srpske radio televizije. Organizacija ovakve autonomije može se provesti samo putem pune opštinske samouprave, posebno u opštinama, gdje je srpski narod većinsko stanovništvo i povezivanjem tih opština u zajednice. U uslovima konfederativnog državnog uređenja Jugoslavije, srpski narod u Hrvatskoj ima pravo na političku teritorijalnu autonomiju.

3. Kao politički predstavnik srpskog naroda u Hrvatskoj konstituise se Srpski Sabor, koji zasjeda u Srbu. Kao izvršni organ Srpskog Sabora konstituise se Srpsko nacionalno vijeće.

4. Srpsko nacionalno vijeće ima pravo da organizuje plebiscitarno izjašnjavanje srpskog naroda po svim pitanjima bitnijim za njegov položaj u Hrvatskoj i Jugoslaviji, kao i drugim pitanjima, koja se tiču ostvarivanja srpskog suvereniteta i autonomnosti.

5. Srpsko nacionalno vijeće predstavlja samostalan organ, koji između dva zasjedanja Srpskog Sabora sprovodi odluke Srpskog Sabora i ove Deklaracije, te priprema pitanja, o kojima će se izjašnjavati Srpski Sabor i plebiscitarno Srpski narod.

6. Srpski Sabor na zasjedanju u Srbu 25. jula 1990. godine proglašava ništavnim za srpski narod u Hrvatskoj sve ustavne i zakonske promjene, koje negiraju njegov suverenitet kao naroda i umanjuju njegovo autonomno pravo.

7. Srpski narod u Hrvatskoj ne traži ništa više od onih prava, koja drugi savremeni narodi Evrope odavno imaju i uživaju.

Izvori i literatura

- Aralica, Ivan. Tragična izolacija. *Novi list*, Rijeka, br. 228, 21. kolovoza 1990, str. 11.
- Barić, Nikica. *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990. – 1995*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005.
- Biserko, Sonja (pr.). *Milošević vs Jugoslavija II*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2004.

Brownlee, Kimberley. Civil Disobedience, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy, Fall 2008 Edition*) <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/civil-disobedience/>)

Brownlee, Kimberley. Features of a Paradigm Case of Civil Disobedience. *Res Publica*, br. 10, 2004, str. 337–351.

Dakić, Mile. *Srpska Krajina. Historijski temelji i nastanak*. Knin: Iskra, 1994.

Daskalović, Zoran. Zašto su otišli. *Danas*, br. 469, 12. veljače 1991., str. 21-22.

Gotovac, Vlado. Balkanski barbarizam. *Novi list*, Rijeka, br. 228, 21. kolovoza 1990., str. 11.

Hrvatska želi mir. *Novi list*, Rijeka, br. 232, 25. kolovoza 1990., str. 14.

Hrvatska suočena s urotom. *Novi list*, Rijeka, br. 222, 15. kolovoza 1990., str. 1–2.

Jajčinović, Milan. Zajednička kupka, *Danas*, br. 395, 12. rujna 1989., str. 20-21.

Jelić, Vojin. Pogledaj svoje ruke, *Feral Tribune*, Split 1996.

Krušelj, Željko. Uskrснуće Prosvjete. *Danas*, br. 402, 31. listopada 1989., str. 44-45.

Knin. Ćirilica ostaje na cestama. *Novi list*, Rijeka, br. 222, 15. kolovoza 1990., str. 24.

Knin neće dobiti OSUP. *Novi list*, Rijeka, br. 208, 1. kolovoza 1990., str. 3.

Knin pod oružjem? *Novi list*, Rijeka, br. 224, 17. kolovoza 1990., str. 1-2.

Lukežić, Anton. Pobjeda razuma?! *Novi list*, Rijeka, br. 209, 2. kolovoza 1990., str. 11.

Maloča, Mladen, Grbić, Čedo. U čemu griješi Hrvatska. *Danas*, br. 392, 22. kolovoza 1989., str. 13-15.

Marić, Davor. Rašković: Ovo je ustanak bez oružja. *Slobodna Dalmacija*, Split, br. 14241, 26.7.1990, str. 7.

Marinković, Gojko. Rasap komunista Hrvatske. *Danas*, br. 418, 20. veljače 1990., str. 12-14.

Mažar, Željko. Kosovizacija. *Novi list*, Rijeka, br. 14271, 24. 8.1990., str. 7.

Mirić, Jovan. Govor i demokracija. *Politička misao*, 27, 1990., br. 2, str. 133-137.

Mirić, Jovan. *Iskušnja demokracije: Dali je moguća Jugoslavija kao demokratska zemlja?* Zagreb: Radničke novine, 1990.

Mirić, Jovan. Liberalna i pluralistička demokracija. *Politička misao*, 30, 1993., br. 3, str. 71-83.

Mirić, Jovan. Fascinacija državom i (ne)mogućnost oporbe. *Politička misao*, 33, 1996., br. 1, str. 93-109.

Mirić, Jovan. *Demokracija u postkomunističkim društvima*. Zagreb: Prosvjeta, 1996.

Mirić, Jovan. *Demokracija i ekskomunikacija: prilozi istraživanju hrvatske političke kulture*. Zagreb: Srbsko kulturno društvo Prosvjeta, 1999.

Mirić, Jovan. Etničko čišćenje: masovni zločini ili srbska podvala? *Ljetopis srbskog kulturnog društva prosvjeta*, 6, 2001., str. 325-346.

Nije referendum već anketa. *Novi list*, Rijeka, br. 227, 20. kolovoza 1990., str. 2.

Odluka da se pristupi promjeni Ustava Socijalističke Republike Hrvatske. *Narodne novine*, 2/90, 17.1.1990.

Otvorena oružana pobuna i pokušaj državnog udara. *Novi list*, Rijeka, br. 226, 19. kolovoza 1990., str. 1, 3.

Perić, Danko. Kninjani su vidjeli najdalje. *Vojska Krajine*, Knin, april 1993, br. 1, str. 63.

Perić, Ivo. *Birači u Hrvatskoj. Opredjeljenje na izborima 1920-1995*. Zagreb: Epoha, 1999.

Plečaš, Dušan (pr.). *Deset godina Socijaldemokratske partije Hrvatske. Dokumenti*. Zagreb 2000, str. 139-146.

Plevnik, Danko. Hardver Rašković sa softver memorandumom. *Novi list*, Rijeka, br. 218, 11. kolovoza 1990., str. 2.

Plevnik, Danko. Sjećanje na Teslu. *Danas*, br. 419, 27. veljače 1990., str. 16 – 17.

Pljesak rukovanju Tuđmana i Rajića. *Novi list*, Rijeka, br. 14271, 24.8.1990., str. 7.

Politički program – deklaracija Jugoslavenske samostalne demokratske stranke. *Naše teme*, Zagreb, god. XXXIV, 1990., br. 3/4, str. 747–751.

Prednact Programske orijentacije i zadataka. *Naše teme*, Zagreb, god. XXXIV, 1990., br. 3/4, str. 782–783.

Privšek, Marijan. Rađanje nacije – treći put. *Novi list*, Rijeka, br. 208, 1. kolovoza 1990., str. 9.

Programski ciljevi Srpske demokratske stranke. *Naše teme*, Zagreb, god. XXXIV, 1990, br. 3/4, str. 774-781.

Protiv 'mitinga', barikada i oružja. *Novi list*, Rijeka, br. 14271, 24.08.1990., str. 7.

Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava. 31. ožujak 1991. Stanovništvo prema narodnosti po naseljima, Zagreb 1992.

Pupovac, Milorad. Raspad Jugoslavije i Srbi u njoj. *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“ hiljadu devetsto devedeset sedme*. Zagreb 1997., str. 256–264.

Radulović, Srđan. *Sudbina Krajine*. Dan graf., s.l. 1996.

Referendum će se održati! *Novi list*, Rijeka, br. 215, 8. kolovoza 1990., str. 1.

Referendum protuustavan. *Novi list*, Rijeka, br. 225, 18. kolovoza 1990., str. 16.

Referenduma nije bilo. *Slobodna Dalmacija*, Split, br. 14270, 24.8.1990., str. 13.

Roksandić, Drago. Srbi u Hrvatskoj. Pitanja o pola stoljeća povijesti. U: Lazić,

Mladen (ur.). *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1991., str. 11-20.

Roksandić, Drago. *Protiv rata. Prilozi povijesti iluzija*. Zagreb: SKD Prosvjeta, 1996.

Roksandić, Drago. Skica za sintezu povijesnog iskustva. U: *Etnos, konfesija, tolerancija*, Zagreb: SKD Prosvjeta, 2004., str. 433-443.

Roksandić, Drago. Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana. *Vjesnik. Posebno izdanje*, Zagreb 1991.

Roksandić, Drago. O Vladanu Desnici i 'Desničinih susretima'. U: Roksandić, Drago, Cvijović Javorina, Ivana (ur.). *Desničini susreti 2005.-2008. Zbornik radova*. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 2010., str. 255-282.

Slušajte glas razboritih. *Novi list*, Rijeka, br. 226, 19. kolovoza 1990., str. 2.

Stavove o političkoj situaciji u Hrvatskoj usvojiti konsenzusom. *Novi list*, Rijeka, br. 14271, 25.8.1990., str. 6.

Spriječiti svim sredstvima. *Novi list*, br. 218, 11. kolovoza 1990., str. 1.

Šeks, Vladimir. *Temeljci hrvatske državnosti*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005.

Šiber, Ivan, Nacionalna, vrijednosna i ideologijska uvjetovanost stranačkog izbora. U: Grdešić, Ivan, Kasapović, Mirjana, Šiber, Ivan; Zakošek, Nenad. *Hrvatska u izborima 1990*. Zagreb: Naprijed, 1991., str. 98-130.

Zabranjuje se referendum o autonomiji. *Novi list*, Rijeka, br. 212, 5. kolovoza 1990., str. 2.

Zakošek, Nenad, Polarizacijske strukture, obrasci političkih uvjerenja i hrvatski izbori 1990. U: Grdešić Ivan, Kasapović Mirjana, Šiber, Ivan, Zakošek, Nenad. *Hrvatska u izborima 1990.*, Zagreb: Naprijed, 1991., str. 131-187.

Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana, Narodne novine, 2/90, 17.1.1990.

Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1944. od 1. siječnja do 9. svibnja. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1964.

Žunec, Ognjen. *Goli život. Socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj*. Zagreb: Demetra, 2007.